

društveno). Ovakva je nejasnoća očita nadalje zato što autor vrlo često ono *liberalno* u liberalnoj demokraciji označava kao svjetonazor, a ne kao načelo. Ako liberalno shvatimo kao svjetonazor, onda će se dogoditi to da »religija koja ispovijeda Božju suverenost nad stvaranjem nužno ulazi u ideološki, ali i metafizički sukob s liberalnim političkim poretkom« (str. 447), što tvrdi sâm autor. No, ako liberalnu demokraciju razumijemo kao načelo, onda takvog ideološkog sukoba nema niti bi ga trebalo biti. U svakom slučaju, posljednji dio ove knjige prožet je raspravama *liberalnoga* i *religijskoga* i uloge teologije u javnome području, a da nije jasna pozicija autora što pod *liberalnim* misli – načelo ili svjetonazor (ideologija)? O takvome razlikovanju uvelike ovisi mogućnost političke teologije u 21. stoljeću – hoće li to biti borba liberalnoga i Božje suverenosti nad stvaranjem ili će liberalno biti okvir (ne ideologija) za ostvarenje prava i sloboda svih, pa takvoga sukoba neće niti biti. No, bez obzira na ta razlikovanja, Metzova politička teologija ne stremlji sakraliziranju političkoga, već, kako smo naveli, na prekid, a povijest ljudske patnje i odnosa religije, društva i politike prema njoj, ukazuje na to da politička teologija, na tragu Metz, ne može biti zadovoljna s bilo kojim političkim poretkom jer svaki proizvodi svoje žrtve.

I na samome kraju, usprkos određenim navedenim neslaganjima s Mirkom Vlkom, pred nama je zaista kapitalno djelo suvremene hrvatske teologije koje otvara teme o kojima će ovisiti i budućnost teologije u današnjim religijsko-političkim konfiguracijama.

Zoran Grozdanov

Boško Pešić (ur.)

Svijet kao predstava

**Filozofske odrednice
dionizijskog teatra**

Estetički laboratorij, Osijek 2023.

U izdanju Estetičkog laboratorija, zbornik radova *Svijet kao predstava. Filozofske odrednice dionizijskog teatra* objavljen je 2023. godine u Osijeku. Nastao je u teorijsko-praktičkom projektu Estetičkog laboratorija pod nazivom »Dionizijski teatar. Eksperiment dramske fi-

lozofije«, čija je ideja pokušaj razumijevanja kao doživljaja racionalno neuhvatljivog antičkog duha teatra estetskim iskustvom. Naime, sukladno »Uvodnoj bilješci« (str. 7) zbornika, radovi nastali ovim projektom inspirirani su iskustvom sudjelovanja u kazališnoj radionici »Teatarski praktikum«, održanoj 20. i 21. listopada 2023. godine na Akademiji za umjetnost i kulturu, te su izloženi na Četvrtom znanstveno-stručnom skupu »Filozofija između znanosti i religije«, održanom 14. i 15. studenoga 2023. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Najprije, Boško Pešić u radu »Filozofija u tragičnom duhu« (str. 9–19) razmatra antičko poimanje duha, povezujući ga s tragičnom sudbinom i ljubavi prema znanju. Pritom, ono filozofijsko tragičnoga duha nalazi u odnosu mitoloških pojmova: (1) *μουσική*, promišljajući ritamski tijek, nadahnuće, odgoj, duševni sklad, dionizijsko i tragično; (2) *θέατρον*, objašnjavajući učinak uzvišenog, katarzu, kozmos, ekstazu, slobodu i tragediju; te (3) *λόγος*, povezujući ga s osluškivanjem, motrenjem, neskrivenosti, sabiranjem i samopokazivanjem. Konačno, govoreći o intimnosti, autor upozorava na paradoksnu bezizlaznost. Uočavajući značajnost navedene poveznice mitološkog s duhovnim u antičkoj misli, Maja Ivaniš i Irena Kapović u radu »Orfička kozmogonija i kozmologija podzemnog svijeta« (str. 21–31) predstavljaju orfičko poimanje duše, prema kojem je ona grijehom osuđena na zatočeništvo ljudskoga tijela te teži povratku u svoj božanski svijet, što je moguće jedino prelaskom u druga tijela ili trpljenjem kazne podzemnoga svijeta, pri čemu se značaj »carstva mrtvih« pokazuje kao nada. Povezano s time, autorice objašnjavaju utjecaj mita o »carstvu mrtvih« na nekadašnje poimanje podrijetla i strukture svemira odnosno na razvoj povezanih znanosti i teorija.

Nakon toga, govor o antičkoj grčkoj mitologiji i s njome povezanim svečanostima nastavljaju Antonio Curkić i Vlatka Perković u radu »Dionizijski kult i misterij jedinstva« (str. 33–41), u kojem se bave podrijetlom dionizijskih misterija te revolucijom koju su donijeli grčkome duhu, a koja se očituje kao ideja višeg jedinstva boga i ljudi. Uz to, razmatraju dionizijske svečanosti, običaje i svetkovine te s njima povezane umjetničke oblike: ditiramb i tragediju. Nadalje, jednom od umjetničkih oblika nastalih tijekom dionizijskih svečanosti posebno se posvećuju Ena Jelošek i David Mrdanov u radu »Rođenje ditiramba« (str. 43–54), u kojem, tragajući za korijenima grčkoga duha, objašnjavaju dionizijsku mitologiju te s njom povezan nastanak ditiramba. Pritom, osvrću se na ritualni aspekt ditiramba te istražuju njegov značaj u kontekstu grčke

misli i kulture. Osim umjetničkih oblika, uz mitološke svečanosti antičke Grčke veže se i razvoj građevina namijenjenih umjetničkom doživljaju. Na tom tragu, Luka Mustapić i Karla Pružinac u radu »Uloga odeona u razvoju kazališne umjetnosti« (str. 55–63) razmatraju nastanak odeona, ideje zatvorenoga akustičnog kazališta, kao trenutak formacije ontološke dimenzije kazališne umjetnosti, ukorijenjene još u orfičkim misterijima, uslijed kojih se razvijaju instrumenti, kor, pjesništvo i likovi; te dionizijskim svečanostima, za vrijeme kojih prigodno nastaju otvoreno akustično kazalište *theatron* i tragedija. Naime, odeon je prva građevina namijenjena izolaciji umjetničkog doživljaja od stvarnosti, čime optimizira utjecaj tragičnog čina i katarze te zakoračuje u suvremeno umjetničko iskustvo.

Potom, nadovezujući se na promišljanje tragičnoga, Vanesa Jalšovec u radu »Mogućnosti izlaska iz tragičnog« (str. 65–75) uspoređuje Platonovo djelo *Alkibijad* te Euripidovu dramu *Ifigenija među Taurijcima*, raspravljajući o tradicionalnim tragičnim elementima i o mogućnosti slobodnog djelovanja, moralnog odnošenja spram zajednice, humanosti, odgovornosti te ljudskog dostojanstva u grčkoj tragediji. Uz to, autorica razmatra pojam mudrosti te se ekološki osvrće na filozofiju i odgoj. Nastavljajući promišljanje Euripidova dramskog stvaralaštva, Stipe Koprivnjak i Antea Kosor u radu »Dionizijski čovjek u Euripidovoj drami *Bakhe*« (str. 77–83) predstavljaju Nietzscheovo poimanje dionizijskog čovjeka kao strasnog, kreativnog, kontradiktornog, slobodnog i intuitivnog te suprotstavljenog apolonskom čovjeku, sklonom kontroli, redu i racionalnosti. Povezano s time, autori istražuju likove Euripidove tragedije *Bakhe* kao predstavnike navedenih tipova čovjeka: bakhe u dionizijskom i kralja Penteja u apolonskom smislu. Nakon toga, Irena Duvnjak i Karla Marić u radu »Sloboda i sudbina u Sofoklovoj tragediji *Kralj Edip*« (str. 85–93) uprizoruju antičko poimanje odnosa ljudske slobode i sudbine na primjeru Sofoklove drame *Kralj Edip*, točnije neuspjeha Edipovih nastojanja da promijeni svoju sudbinu. S obzirom na to, autorice djelo tumače kao tragediju sudbine, istražuju s njime povezanu simboliku sljepoće, ukazuju na razliku predodređenosti i predskazanja sudbine te razmatraju percepciju nemoći i slobode.

Nadovezujući se na antičko grčko poimanje ljudske slobode, moralnost razmatraju Lorena Grandić i Tena Grlica u radu »Antigona između dvije smrti« (str. 95–102), u kojem se bave likom Antigone, junakinje Sofoklove istoimene drame, čija se moralna dilema očituje kao izbor između fizičke smrti kao kazne za neposluš vlasti i simbolične smrti kao

života u patnji ako dostojno ne pokopa brata koji je izdao domovinu. Naime, autorice razmatraju njezinu odanost moralnom zakonu i savjesti u odnosu na zakon vlasti, pozivajući se na odrednice Kantova kategoričkog imperativa. Zatim, nastavljajući promišljanje o moralnom i tome pripadnim vrlinama, Luka Pavkić i Sandra Savanović u radu »Aretaička važnost pjesništva za život ljudi u Aristofanovoj komediji *Žabe*« (str. 103–113) ističu posebni značaj pjesništva u antičkom grčkom društvu, kako je predstavljen u Aristofanovoj drami *Žabe*, točnije natjecanjem između Eschila i Euripida za mjesto najboljeg pjesnika koji poučava o vrlinama. Odnosno, pokazuje se da pjesništvo ima ključnu odgojnu funkciju u društvu: poučava o moralu, razvija razum i svijest. Potom, nadalje tumačeći antičko grčko poimanje čovjeka, Martina Ivanović i Maja Pucovski u radu »Daphne ili o zanesenosti« (str. 115–122) razmatraju Apolonovu ljubavnu čežnju za Daphne, uprizorenu u Ovidijevom djelu *Metamorfoze*. Naime, autorice odnos Apolona, koji bespomoćno i neprestano žudi, te neuhvatljive Daphne, koja se pretvara u vazdazeleno drvo lovora; tumače kao odnos čovjeka s prirodom, tj. onog požudnog s vječnim. Na tome tragu, Lucija Leventić u radu »Aristotelova kritika Platonovog tumačenja umjetnosti« (str. 123–131) uspoređuje Platonovo i Aristotelovo razumijevanje pojma *mimesis*. Pritom, autorica se osvrće na Aristotelovo djelo *Poetika*, u kojem se *mimesis* dovodi u vezu s idejom čovjekove urođene težnje za znanjem, razvijajući se do njegove potrebe za stvaralaštvom.

Naposlijetku, ključnim se dijelom projekta »Dionizijski teatar. Eksperiment dramske filozofije« pokazala kazališna radionica pod nazivom »Teatarski praktikum« (str. 133–141), kojom su sudionici, pod vodstvom Tamare Kučinović i Gorana Guksića, aktivno istraživali antičku grčku tragediju. Naime, praktikum se sastojao od dvaju dijelova: (1) *dramaturškog*, kojim je obuhvaćeno kritičko promišljanje društvenog konteksta u kojem nastaje tragedija kakvom je poima Aristotel; te (2) *izvedbenog*, koji se bavio praktičkim otkrivanjem intuitivnog procesa izražavanja unutarnje emocije pokretom, glasom i govorom, na čemu se temelji scenski izraz. Uz to, u izvedbenom se dijelu iskušavala intuitivnost ritma grupe, koja je predstavljala antički kor; u ritualnosti scenskoga izraza otkrivalo se ono *dionizijsko* i razmatrala katarza. S obzirom na to, sudionici su mogli izvedbeno upoznati osnove i bit grčke tragedije i kazališne umjetnosti uopće. Konačno, u zborniku su priložene fotografije kao pokušaj uprizorenja iskustva sudjelovanja o ovome projektu.

Karla Pružinac